Ćiro Truhelka

BOSANČICA

PRINOS BOSANSKOJ PALEOGRAFIJI

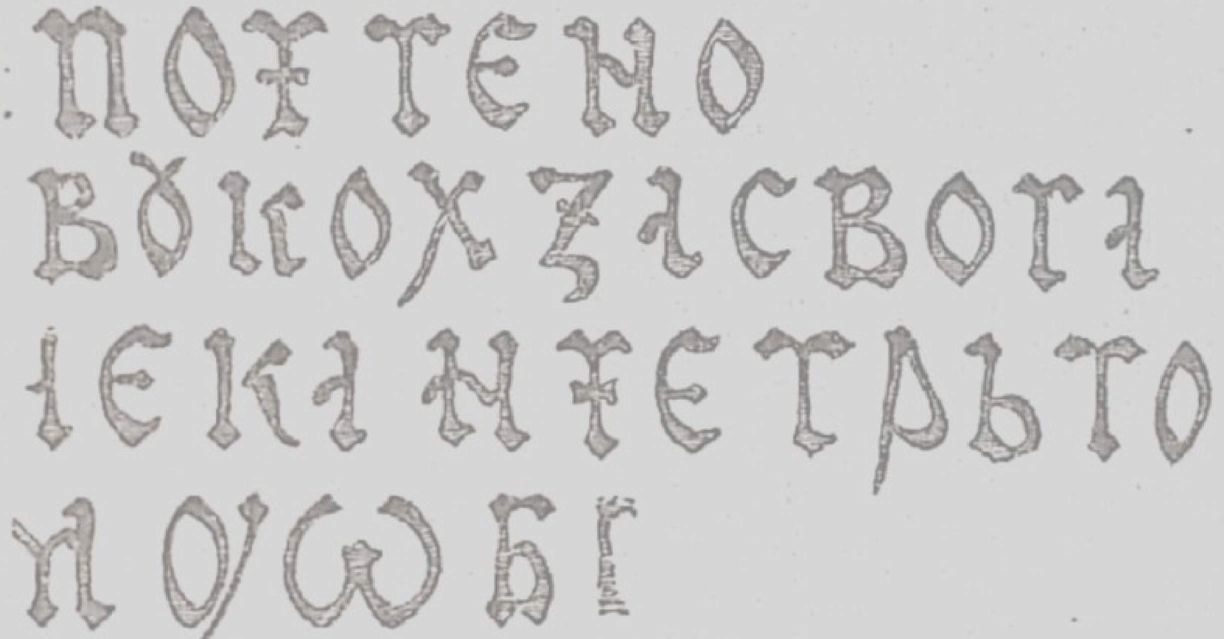

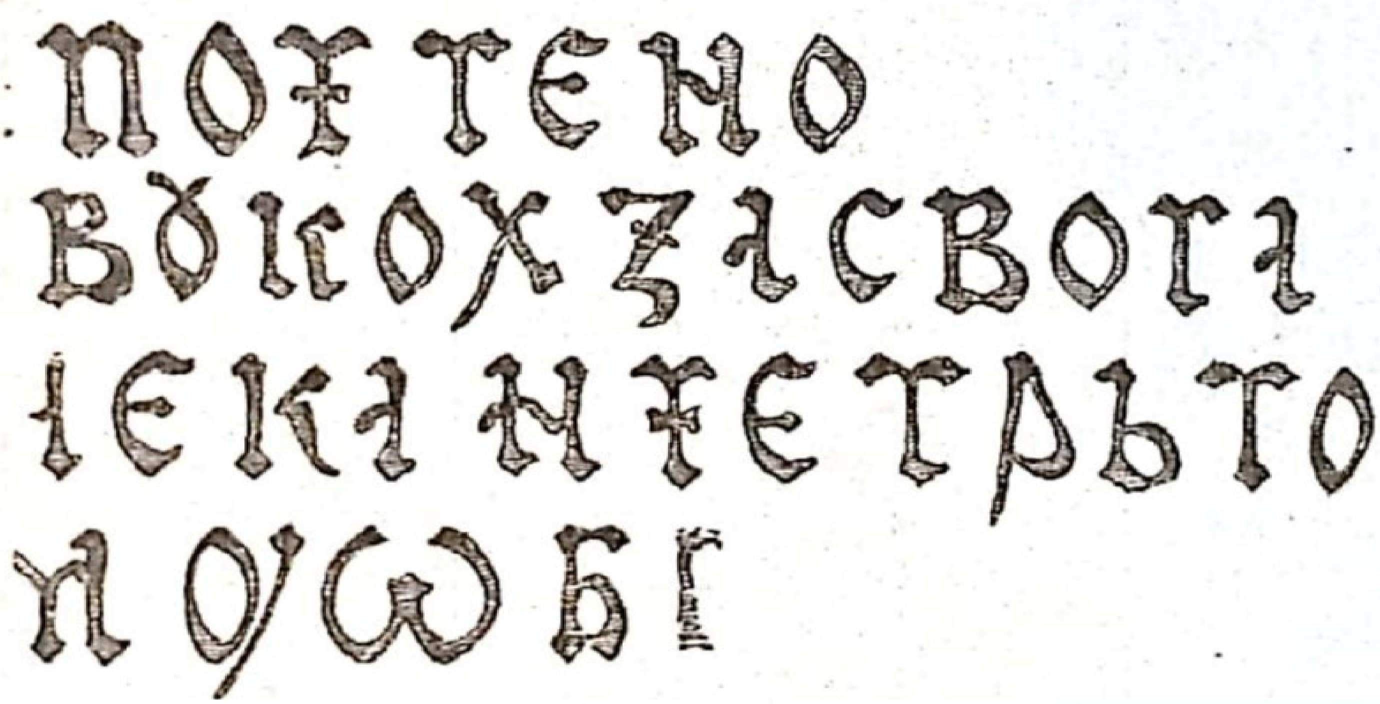

Bosančica.

Prinos bosanskoj paleografiji

od dra Ćire Truhelke.

Ako razmotrimo slovjenska pisma, valja nam dvije vrste razlikovati. Jedno je glagolica, koja je postala posve samostalno iz naroda. Ona je originalni izum naroda, iz koga je neposredno nikla. Njoj nema analogije, kojom bi joj se mogao pouzdano protumačiti postanak, pa za to i nema sumnje, da je glagolica slovjensko, a ja bih rekao i jedino slovjensko pismo. Ta glagolica, u koje je svako pojedino slovo rekao bih umjetno sastavljeno od više dekorativnih elemenata, bila je prikladna za spise, koji su se imali pomnjivo izraditi, za natpise, koji su uz svoju epigrafsku tendenciju imali i slikovitu; ali čim se je to pismo imalo upotrebiti u običnom životu, u svagdašnjoj praksi, pokazaše se njegovi nedostaci. Ako i odgovara svim umjetničkim zahtjevima, što se stavljaju jednome pismu, ne odgovara ma ni jednom praktičnom, pak bilo to lapidarno pismo na kamenom ili slikanom spomeniku bez prigovora, u kurzivnoj formi, — a ta je praktična strana u pisma, — ne da se ni zamisliti.

Tu je imala doskočiti ćirilica, uz koju se je u Bosni uporedo razvila bosančica.

Ni jedno ni drugo pismo nije originalno, već su oba istoga korijena — grčkoga, odakle primiše neke znakove nepromijenjene, a druge prilagodiše naravi zvukova slovjenskih jezika. Grčkog su porijekla osobito lapidarna slova, pa za to je naravno, da se lapidarna bosančica od lapidarne ćirilice u glavnom ne razlikuje.

Razlika, koja se može naći, lokalna je, jedno pismo razvijalo se na istoku Balkana, drugo na zapadu; sam razvitak bio je samostalan, pa je tako razumljivo, da su se oblici za pojedine znakove, makar istoga korijena, drugačije tu, a drugačije tamo razvili.

Tek u kurzivnom pismu nastaje glavna razlika, a razlog joj je taj, što se kurzivna ćirilica udaljuje od svog grčkog vrela, te je poprimila mnoge elemente iz latinice, dočim je bosansko pismo ostalo na istoj osnovi, te se iz lapidarnog pisma organički razvilo. Razlika ta ustalila se osobito onim trenom, kada je ćirilica sebi stvorila literaturu, koja je pojedinim slovima utvrdila oblik, tako da se ne mogu više samovoljno mijenjati, kada je ćirilica postala književnim pismom, a bosančica ostala što je i bila — skroz narodno pismo, bez literature, rekao bih samo za domaću potrebu naroda. Njen oblik prilagogjuje se individualnosti pojedinca, pa se za to ne samo sve više razvija, već i mijenja, a mijenjaće se tako dugo dok je ne istisne drugo pismo.[1]) Da li će je zamijeniti ćirilica ili latinica, o tome neka Bog sudi, ali stalno je, da će bosančica propasti. Danas ima još malo ljudi, koji je znadu, a za desetak, dvadeset godina biće to pismo zagonetka, koju će mnogi epigrafik uzalud kušati da odgonetne.

Pojedina su slova uslijed dosadanjeg razvitka u današnjoj bosančici postala tako komplicirana, da ih je mučno razabrati, pa tu možemo zamijetiti zanimivu pojavu: kao što je glagolica, skroz individualno narodno pismo, bila nezgodna za veću literaturu, tako je i bosančica, razvijajući se u samom narodu, postala pismom, skroz nesposobnim za općenitije upotrebljavanje.

* * *

[1]) Da će i ona sebi stvoriti literaturu, koja će joj dati stalne oblike, o tome danas nema govora.

Lapidarna pismena na bosanskim natpisima.

Latinska pismena	Grčka pismena	Ćirilska crkvena pismena	Ćirilska gra-gjanska pismena	Bosanska pismena XIV. vijek	Bosanska pismena Početak XV. vijeka	Bosanska pismena Konac XV. vijeka	Tipski oblici
A	Α	А	А	ꝗ	ꝗ, ձ	ꝗ, ə	ꝗ
B	Β	Б	Б	Б	Б, Б	Б	Б
V	—	В	В	Ꞵ	□, В	□	□
G	Γ	Г	Г	Г	Г	Г	Г
D	Δ	Д	Д	Д	Д	Д	Д
				variante	⍋ ⩕	✡	
Gj	—	—	Ђ	·	·	·	
E	Ε	Є	Е	э, ϵ	є	ϵ	є
Ž	—	Ж	Ж	ɔ|c	⌗	✱	ɔ|c
				variante ✱ ф Ж Ж Ж Ж			
Z	Ζ	З	З	ʒ	ʒ ζ	ƨ	ʒ
I	Η	И	И	Н	Н	н	Н
J	Ι	І	Ј	|	·	·	·
K	Κ	К	К	ꝁ	ɕ, К	ɕ	ꝁ
L	Λ	Л	Л	Λ	Л	∩	Λ
Lj	—	—	Љ	·	·	·	·
M	Μ	М	М	ⲙ	ⲙ	⌒	М
N	Ν	Н	Н	N	N	~	N
Nj	—	—	Њ	·	·	·	·
O	Ο	О	О	О	О	о	О
Ō	Ω	Ѡ	—	ω	ψ	ω	ω
				variante	ѡ ѿ	ѡ	
P	Π	П	П	П	П	п	П
R	Ρ	Р	Р	ϸ	ϸ Г	ƥ	ϸ
				variante	ϸ ρ	℘	
S	Σ	С	С	С	С	(	С
T	Τ	Т	Т	Т	ᗰ	m	ᗰ
Ć	—	Ћ	Ћ	·	ⴷ	ⴷ	ⴷ
				variante	ⴷ ⴵ ⴶ	♀ †	
U	—	Ѹ	У	ȣ	ȣ	ɣ	ȣ
F	Φ	Ф	Ф	·	·	⍦	·
H	Χ	Х	Х	Х	Х	Х	Х
C	—	Ц	Ц	Ч	Ч	Ч	Ч
Č	—	Ч	Ч	V	V	v	V
Dž	—	Џ	Џ	·	·	·	·
Š	—	Ш	Ш	Ш	Ш	ш	Ш
Ju	—	Ю	—	Ю	Ю, Ю	Ю	Ю
Je, ja	—	Ѣ	—	Ѣ	Ѣ	ѣ	Ѣ
	—	Ь	—	Ь	Ь	Ь	Ь

U ovom pregledu naveo sam najglavnije znakove lapidarnog pisma bosanskog i njihove varijante, i to u pojedinim fazama od XIV. do pod konac XV. vijeka — za doba cvjetanja bosanske epigrafike.

Poredani su po ćirilskoj azbuci uz grčka pismena, pa je već na prvi pogled opaziti, da je i ćirilica i bosančica postala od grčkog pisma. Većina slova prešla su i u formi i u značenju zaklasičkog doba nepromijenjena u slavjensku azbuku. Amo idu slova г д з л м н о п р т ф χ ω. Znak za glas **a** nastao je u formi а od uncijalnog, dočim je uncijalno є tek u vizantinsko doba prešlo u grčki alfabet. Uz te znakove prešli su iz grčkoga u slovjensko pismo neki znakovi, ali ne više u onome značenju, u kome su se upotrebljavali u klasičnom pismu, već za zvukove, koji su odgovarali fonetičkom izgovoru tih slova u vrijeme, kada je slovjensko pismo nastalo. Tu se počimlje ćirilica a i bosančica, ako ne oblikom, a to izgovorom razlikovati od latinice. Amo ide prije svega slovo в, koje se već za prvih vijekova poslije Isusa izgovaralo fonetički kao **v**, a ne kao latinsko **в**, te slovo **н** (η), koje se u kasnijoj grštini nije više izgovaralo kao otegnuto **e**, već kao **i**, a u tom značenju ih upotrebljuje i današnja ćirilica. Za glas „**u**“ nalazimo u prvo doba u ćirilici i bosančici[1]) iste znakove, kao i u grčkom ОУ (ου), ali doskora zamijenilo ih je jednostavnije Ꙋ.

Slovo je **c** latinsko, a prešlo je odatle u grčko pismo, zamijenivši staro Σ, pa tako vrijedi i u slovjenskom u promijenjenom značenju za naše **s**.

Uz te znakove valjalo je za pojedine slovjenske glasove, koji su bili različiti od grčkih, naći nove, a ta slova jesu: Ц c, Ћ ć, Ч č, Ш š, Щ št, Ж ž, Ђ gj, Џ dž, te za samoglasnike Ь, Ъ, Ю, Ѣ, Ѧ.

Od tih znakova prešli su nekoji iz glagolice (Ш, Ѧ), pridržavši isti oblik, a drugi su različni, te su na novo postali.

Svi ti znakovi, koji su u staroslovjenskoj ćirilici odgovarali posebnim glasovima, održali su se u ruskoj i crkvenoj ćirilici do danas; makar se mnogim od njih u govoru izgubio prvotni glas, a u srpskoj (grägjanskoj) ćirilici održali su se do nedavno. Bosančica ne poznaje polovice tih znakova ni u starim natpisima ni u novijem pismu, pa već se jedna bitna razlika izmegju nje i ćirilice sastoji u tome, što joj azbuka ima mnogo manje znakova.

Slova Ђ, Џ, Щ, Ѱ, Ѣ, Ѧ nema u bosanskom pismu nikako. Glas Ђ izražava se u bosanskim natpisima na dva načina: ako je sastavljen od zvukova **dj**, piše se u samo etimološkoj formi нд ili samo д (доде, доиде mjesto dogje [etimol. do — ide, dojde, dode]) ili ako sam glas Ђ leži u korijenu, zamjenjuje se sa ћ, koje se izgovara kao „**gj**“ (na pr. влаћевић mj. влађевић.)

[1]) Do sada poznat je u bosančici samo jedan primjer, gdje se za Ꙋ piše оу. Natpis nalazi se u Travniku, gdje ga je smjestio u tamošnjem sjemeništu prijašnji ravnatelj g. P. Hoffer.

Slovu Џ (dž) u narodnom jeziku nema adekvatna zvuka, tek dolaskom Turaka nalazimo taj zvuk (dženet, feredža itd.), za koji u pismu nema posebna znaka.

Glas Щ (šč ili št) narodnom je izgovoru nepoznat, a čućeš ga samo blizu crkve i od ljudi crkovnjaka, koji jesu ili se nadaju postati crkvenim starješinama. Ovi izgovaraju doduše „svjaščenik", ali i „roždenije".

Napokon nema bosančica ni nazala њ (nj) ni labiala љ, koje je novija ćirilica usvojila, već za te zvukove piše dosljedno н i л. U nekim mlagjim rukopisima opisuje se taj zvuk time, da se pred n i l metne slovo ћ (Bosćnaninь, Nemaćnić). Taj se običaj često nalazi u fratarskim kronikama, te je valjda analogija talijanskom pravopisu, koji pred l i n meće g a izgovara lj, nj. U tih kronika našao sam i nekoliko primjera, gdje se Љ i Њ izražava talijanskim gl, gn.

Značajno je za bosančicu, kao prostonarodno pismo, da nema znaka za glas ф. Taj je glas tugj slovjenskom jeziku, ne može se naći ni u jednoj riječi slovjenskog korijena, a narod će se i kod tugjih riječi otimati izgovoru glasa ф. Tako će u Lici i gornjoj Krajini seljak reći „vajda" a ne „fajda", „varba" a ne „farba," a Bošnjak će Varešanin izgovarati „Pra Pranjo, Pilip" mjesto „Fra Franjo, Filip".

Zanimivo je tom prigodom istaknuti, da je u glagolici, u kojoj su sva slova izvornog porijekla, jedini znak za „f" (ф) grčkog oblika kao i ćirilsko ф.

Prema tomu ima bosanski alfabet osim slova, koja su prešla iz grčkog, samo znakove za c. ć, č, š, ž, ь, ѣ, ю, a razmotrivši razvitak tih znakova u bosančici, opazićemo, da se osim znaka ш (š) koji je iz glagolice prešao u ćirilicu i bosančicu, i vokala ь, ѣ, ю, ostali razlikuju bitno oblikom od istih slova u ćirilici (Ч c, V č) a znakove za ć i ž nalazimo u toliko raznih oblika, da se već iz toga može razabrati, da je bosančica tek tražila zgodan znak za te glasove.

Slovo ь (u glagol. I) ima da zamijeni staroslovjensko ь i ъ, te bi imalo doći na kraj svim slovkama, koje se završuju suglasnikom (bilo tvrdim ili mekim), ali to pravilo nije dosljedno upotrebljeno.

Slovo ѣ izražava i u bosančici današnje „ie" „je", ali u starim natpisima nalazimo češće и, jer je narječje bilo ikavsko, a slovo ѣ u značenju ꙗ (ja). ю odgovara posve ćirilskome.

* * *

Prispodobivši pojedina slova i njihov razvoj tečajem vremena, kako ga razabiremo na kamenitim spomenicima bosanskim, opaziti je, da su neka slova uz neznatne, obično subjektivne promjene pisca, pridržali isti tipični oblik, dočim se druga pod lokalnim uti-

cajima tako mijenjaju, da bi se već iz njih mogla sastaviti cijela azbuka.

U tom se pogledu osobito ističu slova:

Kao karakteristički znakovi za bosančicu imadu se navesti slova:

K, C, V, Ž.

Ne bih umio da protumačim, kako su ti znakovi postali.

Jedan od znakova za K biće iskvaren grčki oblik, dočim je drugi po svoj prilici složen od dva latinska CC.

Uz te oblike nalazi se u kraticama vrlo često glagolski oblik {. Primjetiti mi valja, da skoro u svim starijim natpisima slovo „k" označuje ujedno i ć, svakako novogrčki uticaj.

U jednom natpisu (u Humcu) nagjoh znak za e u strogo glagolskom obliku э.

U bosanskim natpisima opazićemo karakterističnu razliku od ćirilice kod skraćivanja. U ćirilice ima cijeli niz pravih kratica, koje su postale ili naprosto ispuštanjem manje bitnih slova u jednoj riječi, ili konvencionalnim označivanjem tih ispuštenih slova (titlama) ili pak sastavljajući više slova u jedan znak. To je sastavljanje u crkvenim natpisima katkad tako umjetno i zamršeno, da i vještijemu oteščava čitanje. U ćirilici je takvo skraćivanje uvijek posebnim znakom ili crtom nad kraticom ili cirkumfleksom označeno.

Takih kratica nalazimo u bosančici samo u vrlo malo riječi, koje su sve iz crkvene prakse prešle u narod. (Na pr. stim̃, mj. svetim, bgã mj. boga, dhom mj. duhom, sña mj. sina). Ovi su primjeri i jedini, što ih nalazimo.

Bosanske su kratice ligature (spojevi) u potpunom smislu riječi, a nastale su na temelju istoga principa kao i rimske.

Prije nego što ću te ligature razjasniti, valja da razložim tipske forme lapidarnih slova bosanskih prema elementima, od kojih su sastavljena.

Po svom obliku i po tehnici skraćivanja razdijelio bih znakove bosanske azbuke u četiri skupine:

Na prvi pogled opaža se, da su slova svedena na što jednostavnija počela. Slovima u prvom i drugom redu zajednička je osovna crta, a znakovi do nje imaju da pobliže označe fonetičku vrijednost te crte. U prvom redu stoje slova, koja lijevo i desno imadu osovnu crtu i znak megju njima, u drugom redu su slova sa jednom osovnom crtom, a karakteristički im je znak sa strane lijevo ili desno.

Slova za p, v, n, i, m, sastoje se od dvije crte, koje su različito spojene. **P** spojeno je gore crtom, **v** ima gore i dolje spoj **I** u sredini, **n** poprijeko, a **m** spojeno je vijom.

Slova drugoga reda sastoje se od jedne osovne crte i karakterističnog znaka. Kod slova **a**, polukrug je lijevo kod **r** desno kod ћ desno dolje, kod **g** vodoravna crta na desno, kod **b** isto tako, a dolje polukrug, kod **c** prelomljena crta lijevo, a kod **k** na srijedi desno izvijeni polukrug.

Skraćivanje u bosanskim natpisima osniva se na tome svojstvu, da je u svijeh tih slova zajednička osovna crta, pa skraćujući dva slova dovoljno je osovne crte jednog slova pridržati, a dodati samo karakteristiku drugog slova.

Slični način skraćivanja imademo u sanskritu. Tu je zajedničko svim slovima osovna, a nad njom vodoravna crta, a karakteristika pojedinih znakova meće se pod nje.

Osim slova **a** koje se može i sa slovima **s** i **l** spajati, spajaju se obično samo slova prvog i drugog reda megju sobom, te tako nastaju slijedeće ligature:

ap at av am an ai pr tr vr

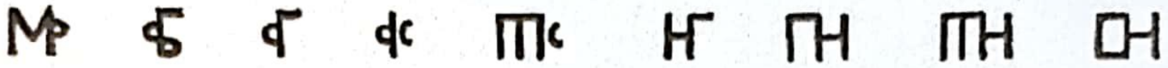

mr ab ag ak tk ig pi ti vi

mi ni ip im

Na isti način spajaju se po tri ili više slova u jednu kraticu:

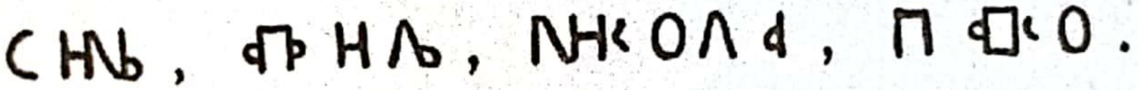

Sin, April, Nikola, Pavko,

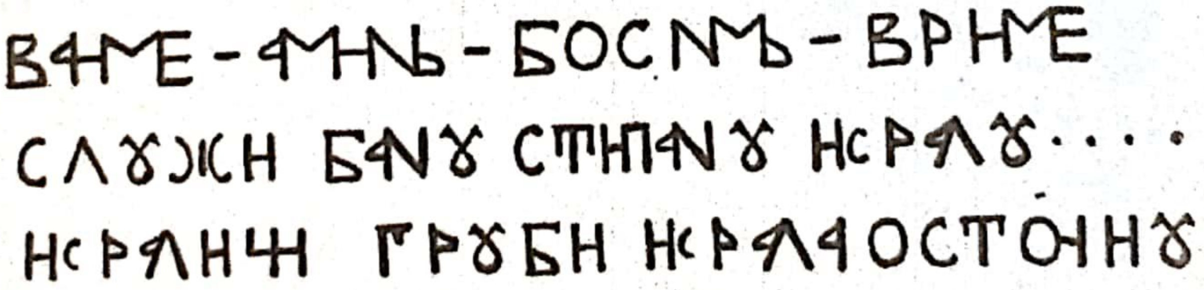

Čita se: Va ime — Aminь — Bosnomь — Vrime — —
Služi banu Stipanu i kralu . . . .
i kralici Grubi i krala Ostoju.

(Iz natpisa Kočerinskog).

Slova četvrtoga reda ne spajaju se nikad ni megjusobno a ni s drugima u ligature, a ako ih pisac mora radi tijesna mjesta nekako skratiti, metnuće ih u manjem obliku nad liniju. O i Є spaju se napokon sa и kao i u cirilici u ıє i ıo.

Opaziti valja, da kratice u bosančici nemaju kao u ćirilici da skrate pojedine riječi, da one nijesu konvencionalni oblici (sigle) za pojedine pojmove, koji se u pismu i u govoru često pišu i upotrebljavaju, već su one postale kao i latinske ligature samo u tu svrhu, da se mjesto na ploči laglje ispunjava, a u bosanskim nat-

pisima se često dogagja, da se završno slovo jedne riječi spaja sa početnim slovom one, što slijedi.

Prema tomu je u ćirilskim kraticama različno načelo nego li u bosanskim. Ovdje se skraćivanje osniva na formalnoj naravi slova, tamo na jezičnim svojstvima riječi; tu je organička, ondje umjetna, u bosančici su spojevi, u ćirilici vješto sastavljeni monogrami. Da to saberem u prispodobu, izrazio bih, da se bosanske kratice prema ćirilskim odnose po prilici kao lapidarne latinske ligature prema tironskim notama.

Pismenih spomenika pisanih bosančicom sačuvaše nam u priličnom broju po gdjekoji od bosanskih i hercegovačkih stećaka, a ti natpisi, zanimivi sa svog epigrafičkog stila, jedini su nam podaci za promatranje tehnike i razvoja samoga pisma. Tehnički su izragjeni natpisi dosta priprosto, slova su tek kako bilo da bilo uklesana, nepravilno poredana, a i same vrste ne teku najpravijim smjerom.

Do sada mi je samo jedan primjer poznat, u koga su slova donekle umjetno izragjena.

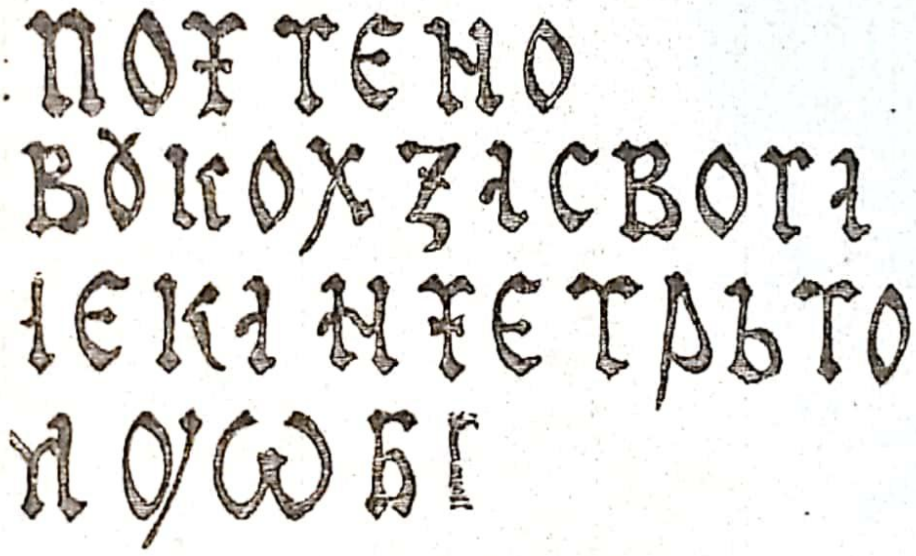

Slika 1.

Čita se: 1. Počteno
2. (Na)vukoh za svoga
3. — eka na četvrto
4. — — m u oba .

Natpis taj nalazi se u katol. sjemeništu u Travniku, a u priloženoj slici (1.) priopćujem jedan dio tog natpisa.

Razabrati je po toj slici, da se slovjenska slova prilagodiše stilu vremena, koji je zapadom zavladao u doba, kada je taj natpis nastao, te je segnuo i amo u Bosnu. Pojedina slova prilagodila su su se gotici, a taj natpis i ako po svom tekstu nije važan, zanimiv .

je pojav u povijesti razvitka pisma, jer je rijedak dokaz, da je zapadna kultura dohvatila slovjensko pismo, pa ga preobrazila na germansku formu.

U starijih bosanskih natpisa može se opaziti još po gdjekoja osobenost, koja se ne da tehnički protumačiti i koja razumljivost natpisa katkad vrlo otešćava. Osobito u hercegovačkih natpisa nalazimo često, da slova nijesu pomještena upravnim redom, već izvrnuta, položena i u opće nepravilna, a u onom priopćenom natpisu na Vlagjevini [1]) imademo primjer, da je pisan s desna na lijevo, a i slova da su mu okrenuta. Taj slučaj tumačio se koje kako. Neki bi rekli, da je to upliv turskoga pisma, koje se takogjer piše s desna na lijevo, ali taj tumač nije dovoljan. Natpis sam spominje kneza Pavla Radinovića, koji je živio u prvoj polovini XV. vijeka, a onda dojam turski nije bio još tako silan u Bosni, da bi na taj način preobrazio pismo; osim toga valja spomenuti da tome nema analogije. Ja sam sebi znao taj pojav samo tako protumačiti, da skulptor natpisa nije umio pisati, da je imao nacrt natpisa na papiru pred sobom, pa ga s obratne strane prenio na kamen te ga uklesao.

Drugi zanimiv natpis nalazi se uzidan u manastiru na Humcu. Kamen je četverasta ploča a natpis obilazi u zavojku na tri reda oko sve četiri strane ploče.

Napokon priopćujem zanimiv natpis, što ga nagjoh kraj Orahovca pokraj Drine putem iz Višegrada u Samobor. Natpis je na stećku a zanimivo je u njega, da nema ni jednoga vokala, i što je uvijek jedno slovo uspravno, a drugo položeno pisano, tako da je L P L uspravno a V V i S položeno.

Slika 2.

Tu bi se možda našao dojam turskoga pisma, koje takogjer ne zna za vokale, a sudeći po tome da slova S L stoje na desno, imao bi se natpis čitati s desna na lijevo.

Kao primjere natpisa iz doba cvjetanja bosanske epigrafike navodim nekoliko primjera, koji će oblike i tehniku njihovu bolje nego riječi i opisi razjasniti.

[1]) Glasnik god. I. br. 1.

Natpis na ušću Drežanke kod Zaušja.

Slika 3.

Megju najljepše natpise XIV. vijeka spada bez dvojbe onaj, što sam ga prije dvije godine otkrio na ušću Drežanke. Natpis pisan je za vremena Trvtkova banovanja, te je prema tomu jedan od najstarijih, a vrijedan je što mu je postanak bar donekle kronologički ustanovljen. Uz to je karakteristički primjer za pravilni način skraćivanja.

Do njega valja spomenuti natpis, koji je prije desetak godina nagjen na polju kočerinskom te uzidan u župnu kuću u Kočerinu[1]). U natpisu spominje se ban i kralj Tvrtko, Dabiša, kraljica Gruba, Ostoja, i herceg Hervoja, te rat Hrvoje sa Ostojom, pa je prema tomu natpis pisan oko 1410—1420. I taj natpis je lijepo izragjen kao i Drežanski a i tehnika skraćivanja je ista.

---

[1]) Sliku njegovu priopćićemo u slijedećem broju. Uredništvo.

Karakteristični primjeri bosanskih natpisa, koji se nalaze u Podrinju su slijedeći:

Natpis u Goraždi:

Čita se:
† Vь ime b(og)a
se leži
rabь b(o)ži
i knezь Ra-
doslavь
Širini
kь

Natpis bio je prije u crkvi u Goraždi, a kad se ova raširila, prenesen je pred crkvena vrata.

Opaska. Ima se čitati Širinić a ne Širinik (k mj. ć). Knez Širinić, — obitelj je danas turska — biće utemeljitelj crkve goraždanske, a ne herceg Stjepan.

Slika 4.

Natpis u M. Gostilji:

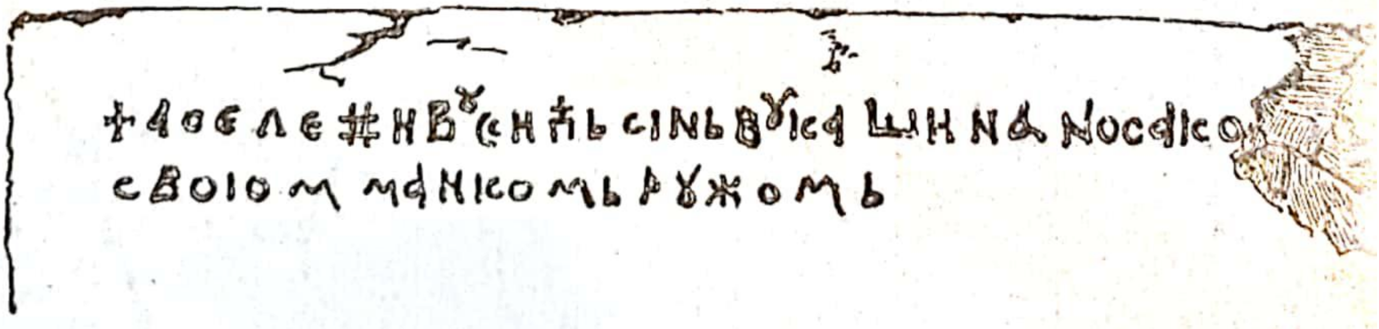

Slika 5.

Čita se: † Ase leži Vukićь sinь Vukašina Nosako(vića) svojom majkomь Ružomь

Natpis pod Džipima:

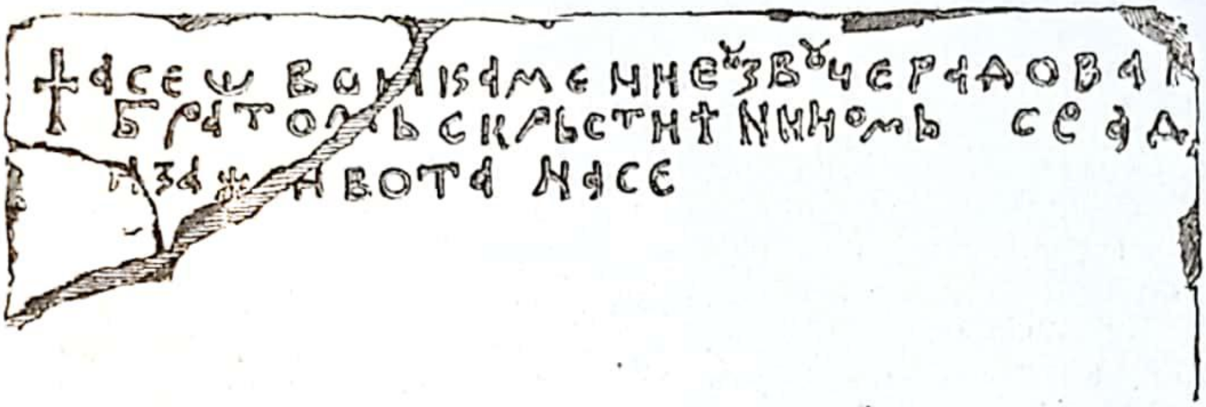

Slika 6.

Čita se: † Ase ovoi kamenie uzvuče Radovan(ь) Bratolь Skrьstić Ni~~no~~nomь. Srad-i za' života na se

Natpis kod Kaoštice: [1])

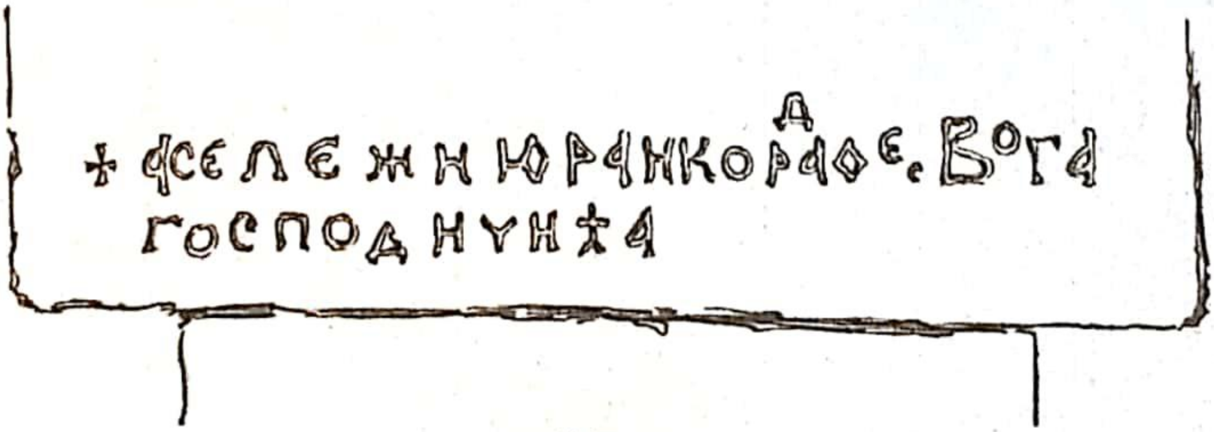

Slika 7.

Čita se: † Ase leži Juraj kod Radoe svoga gospodičića.

[1]) Taj natpis je zanimiv s toga, što riječima „kod“ i „Radoe“ služi samo jedno „д“.

Natpis kod Oprašića:

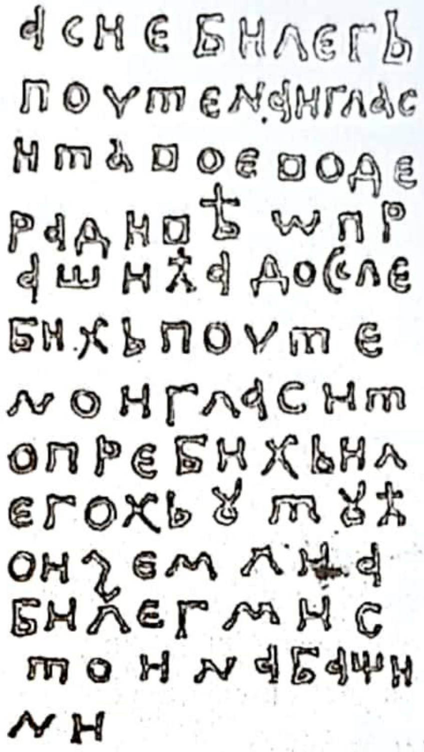

Slika 8.

Čita se:
Asi (j)e bilegъ počtena i glasita voevode Radivoja Oprašića. Dokle bihъ počteno i glasito prebihъ i legohъ u tućoj zemli a bileg mi stoi na baštini.

Opaska. Natpis je taj iz istoga vremena kao i onaj nedaleko kod Brankovića nad grobom Mahmuta Brankovića (druga pola XV. vijeka), a naveo sam ga za to, što u njemu „ć" zamjenjuje „gj" u riječi „tugjoj" (tućoj), dočim na niže priopćenom krstu (slika 9), koji stoji tik do njega, i koji je po svom postanku mnogo mlagji, i pisan ćirilicom, nalazimo već slovo „Ђ".

Natpis kod Oprašića:

Slika 9.

Čita se: Andje-lia.

Bosančica u rukopisu.

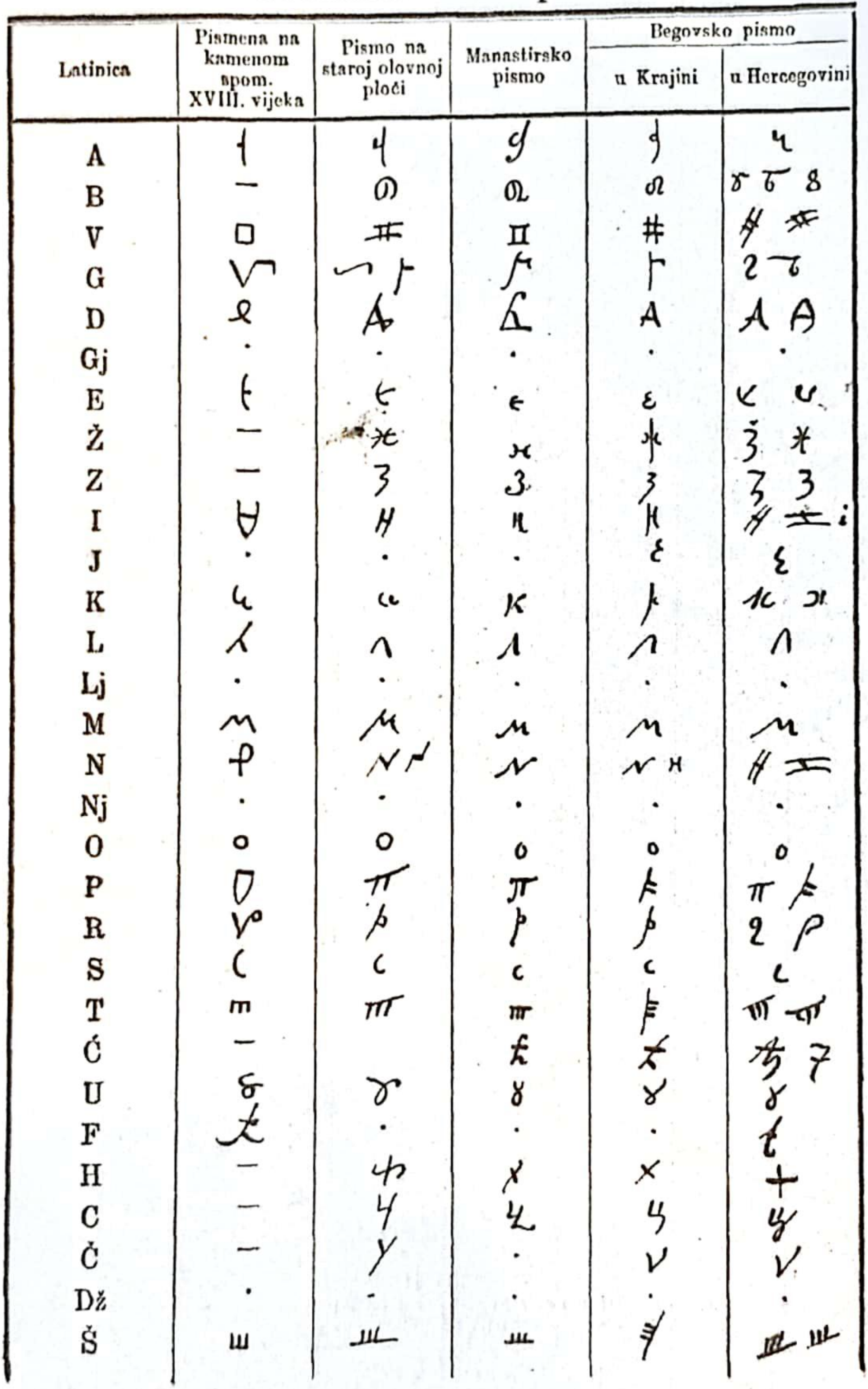

Ako se je lapidarna bosančica sasvim samostalno uz ćirilicu razvijala, kurzivno pismo pokazuje tu samostalnost još više, te je postalo pismom, koje uz ostala kurzivna pisma, što odgovaraju svim zahtjevima rukopisnoga pisma, predstavlja najprimitivniju vrstu.

Dolaskom Turaka propala je bosanska epigrafika. Natpisa biva sve regje, sve hitrije i netočno izragjenih, pa na mnogijem mlagjim natpisima može se opaziti prelaz lapidarnog pisma kurzivnom.

Takvih primjera imade vrlo mnogo u dolini Lašve, a priopćujem jedan, koji se čuva u katoličkom sjemeništu u Travniku. Slova su na maloj pločici od pješčenjaka sitno, plitko, rekao bih nožem urezana, nepravilno poredana.

Drugi još zanimiviji primjer već sasvim kurzivnog pisma na kamenom spomeniku nalazi se u muzeju, komu ga je poklonio gosp okr. predstojnik dr. Kukuljević. Nagjen je blizu Fojnice. Kamen je ploča od mehkog pješčenjaka, na njoj uklesan je krst i natpis, komu su se slova daleko rastavila od pisma XV. vijeka.

Pismo prilagogjuje se sve više individualnosti pisca, postaje sve brže, ali i nepravilnije, te prelazi u domaću upotrebu.

Kurzivno pismo, razvilo se

Natpis iz M. Mošunja:

Slika 10.
Čita se: Va: ime: b(og)a: dobroga: se: zida: Mihalь: svomu: gdnu: knezu: Vuku.

Natpis u Sarajevu:

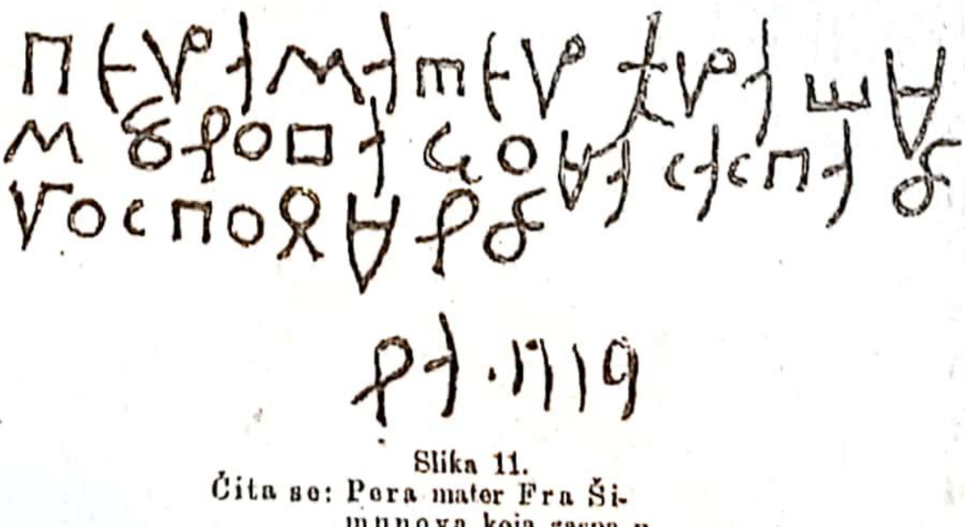

Slika 11.
Čita se: Pera mater Fra Šimunova koja zaspa u gospodinu na 1719.

u narodu posve samostalno, bez umjetnoga usavršivanja, pa se može doista nazvati narodnim pismom, kao što su bile nekoć rune narodno germansko pismo. Karakter tog pisma jednak je onomu primitivnomu a i prvotnom pismu, iz koga su se sva moderna pisma razvila: feničkomu. I tu i tamo izražavaju se slova sa malo, većinom ravnih crta, a razlikuju se megju sobom raznom kombinacijom.

To pismo nazivljem samo za to kurzivnim, jer se upotrebljava u svagdašnjem rukopisu, a ne možda za to, što bi odgovaralo zahtjevima kurzivnoga pisma. Ono niti se piše brže niti razgovjetnije od lapidarnog pisma, a ako ga prispodobimo s onim, opazićemo, da je isto pismo, ali da je na papiru uzelo drugi oblik; crte su tanje, dulje, nijesu onako pravilne kao na kamenu, a ako je individualnost pisca već mijenjala mnoge znakove na lapidarnim spomenicima, u kurzivnom pismu ta je individualnost još više vladala.

To pismo nije narod u školi naučio, škola nije nad njime bdila, da mu se pojedini znakovi po stanovitim zakonima nauče pisati, da pojedina slova odgovaraju nekom uzornom tipu, već je pismo kao i narodna pjesma, narodna priča prelazila predajom od oca na sina, od koljena do koljena, pa kao što se uslijed te predaje spoljašni oblik narodne pjesme mijenjao, tako je bilo i kod pisma, koje kao i pjesma i priča sačinjava jedan dio kulturnog blaga narodnjeg.

Tim pismom služili su se u Bosni i katolici i pravoslavni i muhamedanci.

Do prije četrdeset godina bila je bosančica rekao bih službeno pismo u franjevačkim manastirima. Njime su pisali svoje registre i privatne dopise, svoje kronike, u opće sve, što god su pisali domaćim jezikom.

U muhamedovaca je to pismo još nedavno bilo običajno skoro u svim begovskim kućama, a još i danas imade dosta familija, koje ostadoše vjerne bosančici. To pismo bilo im je ostavština iz vremena, kad su njihovi pradjedovi bili još plemići „rusaga“ bosanskoga, prije nego li se poturčiše, a kao takvo cijenili su ga. Tim pismom ne samo da su muškarci pisali, već i žene — pojava, koja ide megju najregje u muhamedovskom svijetu. Za obična čovjeka bijaše pisanje jedina zadaća kulturne naobrazbe, a naučio mu se za djetinstva, kao nekoć stari Grci od gramatika, od kojega starijega sluge ukućana.

Što se tiče pravoslavnog žiteljstva, mnogi pišu bosančicom još i danas, ali uticaj ćirilice lakše ih je dohvatio, pa se i pismo manje više oslanja uz ćirilicu,

Kako rekoh, rukopisna bosančica razvila se od lapidarne bez bitnih promjena, ali ipak bih razlikovao dvije vrste: manastirsku i begovsku. Manastirska razvila se megju ljudima, koji su kulturnom svijetu daleko bliže bili nego begovski čitluci i kule, vježba bila je mnogo veća, upotrebljavanje češće, pa se je pismo

pod tim uslovima bolje ustalilo i iskitilo. Osim toga valja imati na umu, da su stari fratri često imali pred očima starobosanske i dubrovačke povelje, koje su katkad bile kaligrafički pisane, pa su nastojali, da svoje pismo što ljepšim učine. Stoga i jest pismo u manastirima pravilno, katkad lijepo, a prije svega valja istaknuti, da u mnogome sjeća na pismo dubrovačkih rukopisa iz 15. vijeka.

Faksimili hercegovačke rukopisne bosančice.

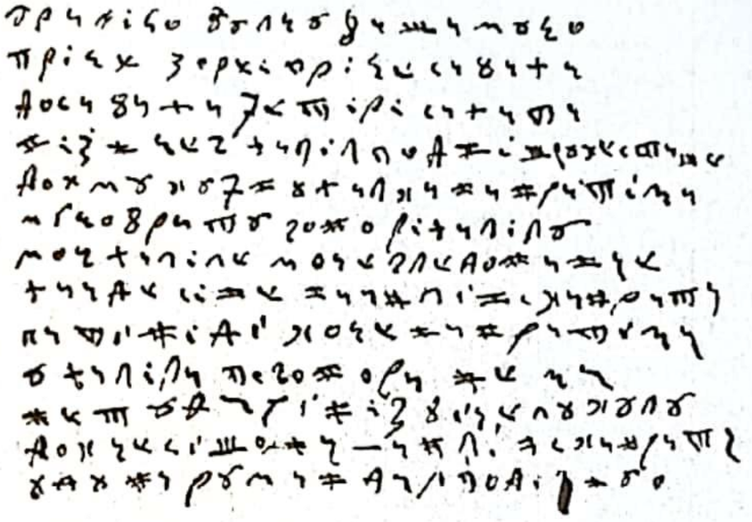

Slika 12.

Čita se: Uranijo buljubaša Mujo
Prije zore i prije sabaha, —
Do sabaha četiri sahata —
Viž njeg Halil podviš ruke staše;
Dok mu kucnu halka na vratima,
Mujo bratu govori Halilu:
„Moj Halile, moje gledovanje,
Hajde, sine, na avlinska vrata
Pa ti vidi, ko je na vratima.“
U Halila pogovora nema
Vet udari niz bijelu kulu.
Dok je sišo na avlinska vrata
U duvaru mandal podignuo — — —

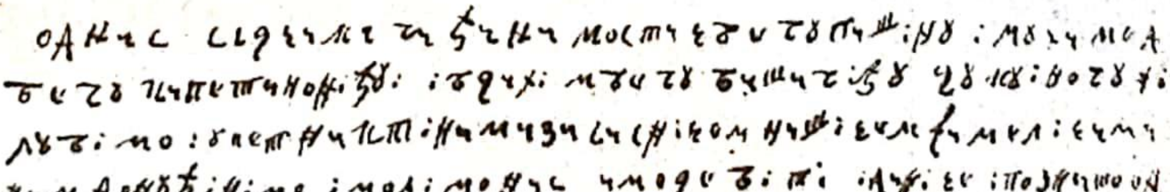

Slika 13.

Čita se: Od nas sirjaka (siromaka) Gaćana: Mostaj begu Pašinu i Muhamed begu Kapetanoviću i Ibrahim begu Bašagiću Ruku i nogu vi lubimo i u pet vakti namaza [1]) sa svijem našijem famelijama Vam dovu [2]) činimo i molimo Vas, a more biti i da vi je poznato od ulazka Austorije kao što je postavijo — — —

[1]) Vakat, vrijeme, namâz, molitva. „Pet vakti namâza“ su u Muhamedovaca pet doba dana, kada im valja molitvu obavljati.

[2]) Dòva, poklon, blagoslov.

U begovske bosančice svega toga nema. Slova su tu puki grafički znakovi za pojedine zvukove, a upotrebljuju se bez ikakva pravila i zakona. Narod ne pita ni za ortografiju, ni za gramatiku, on ne odjeljuje riječi od riječi, rečenicu od rečenice, već meće slovo do slova, kako dotični zvuk čuje ili misli čuti.

Sitnijih fonetičkih razlika ne razabire, te često zamjenjuje č i ć, a slovo j izražava sa a.

Kao primjer isporedio sam azbuku na jednom kamenitom spomeniku prošlog vijeka, u kojoj se već može razabrati prijelaz iz lapidarnog u kurzivno pismo, te azbuku sa jedne stare olovne ploče, manastirsku i uz to begovsku u Bosni i u Hercegovini.

Prispodoba kazaće tu svakomu više negoli riječi, a nekoliko primjera neka budu tumač tomu zanimivom pismu.

* * *

Pišući ovo, nije mi bilo na umu da napišem bosansku paleografiju ili historiju razvitka bosanskog pisma, nije mi bila zadaća dokazati, da je bosančica različna od ćirilice, već da svratim pažnju na to narodno pismo, kojega će za malo vremena nestati. To pismo i ako ne odgovara zahtjevima praktičnog pisma, i koje će baš za to propasti, ipak je zanimivo kao strogo narodna pojava, kao pismo, koje je sebi stvorio narod, da mu služi prvim kulturnim i literarnim potrebama.
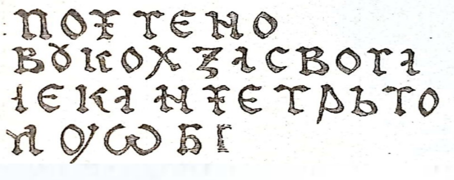
Povijest literature nema se od toga pisma nadati nikakvome prinosu, historija će se njime vrlo malo okoristiti, ali kulturna povijest zabilježiće ga kao zanimivu pojavu u kulturnom životu narodnjem. Već je samo to pismo dovoljno, da joj razastre cijelu sliku kulturnih faktora, koji su na narod uticali, dok je pisao bosančicom, a vrijednost će mu biti još veća, ako se ta pojava prispodobi sa sličnim pojavama kod drugih naroda.